

Հ Ր Ա Պ Ա Ր Ա Կ ՈՒ Մ Ն Ե Ր

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ 1894-1896 ԹԹ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (ԲԻԹԼԻՄԻ ՆԱՀԱՆԳ)

1894-1896 թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կառավարության կողմից իրականացվեցին հայերի զանգվածային կոտորածներ, որոնց նպատակն էր արյան մեջ խեղդել արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժումը և վերջնականապես վերացնել Հայակական հարցը: Տեղի ունեցած ոճրագործությունը ցեղասպանության դրսևորում էր, որի արդյունքում կոտորվեց շուրջ 300000 հայ, բռնի մուսուլմանացվեց շուրջ 100000-ը, ավերվեցին և թալանվեցին հայաբնակ հարյուրավոր բնակավայրեր:

1894-1896 թթ. ընթացքում Արևմտյան Հայաստանի հայոց թեմական առաջնորդների, առաջնորդական փոխանորդների, հոգևոր հովիվների, կրոնական ու քաղաքական ժողովների կողմից հայկական կոտորածների վերաբերյալ անընդհատ տազնապալից տեղեկագրեր ու զեկուցագրեր էին հղվում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մատթեոս արքեպիսկոպոս Իզմիրյանի հասցեին¹: Դրանցում մանրամասն ներկայացվում էր տեղերում տիրող իրավիճակը՝ սով, բռնություններ, թալան, հրկիզումներ, բռնի իսլամացում, կանանց ու աղջիկների առևանգումներ, հայերի ձերբակալություններ, սպանություններ, ինքնապաշտպանական գործողություններ, համատարած կոտորած: Հաճախ նշվում էին այդ չարագործությունները կատարողների անունները:

Հատկանշական է, որ գրությունների հեղինակներն իրադարձություններին տալիս էին ճիշտ քաղաքական գնահատականներ՝ հստակ հասկանալով, որ տեղի ունեցող կոտորածները ոչ թե տարերային բնույթ կրող իրադարձություններ են, այլ կառավարության կողմից իրականացվող հայաջինջ քաղաքականություն: Այսպես՝ Տարոնի առաջնորդական փոխանորդ Ներսես վարդապետ Խարախանյանը նշում է. «Իսկ տեղական կառավարութիւնը այս պարագայից մէջ կը փայլի իր ցցուցած սառն անտարբերութեամբը, և մանաւանդ շատ մը պարագաներ կապացուցանեն անոր գործակցութիւնն այս աղետալի կոտորածներու և աւարառութեանց մէջ և որ այս միջոցին Մշոյ մէջ հաւաքած է հարիւրաւոր չէրքէզներ, չաչաններ և քիւրտեր,

¹ Հիշյալ տեղեկագրերի ու զեկուցագրերի մի մասը 1895-1896 թթ. հրապարակվել են «Արարատ» ամսագրում:

որպեսզի ի պատեհութեան Մշոյ հայերն կոտորել և կողոպտել տայ»¹: Մեկ այլ փաստաթղթում Մուշի քաղաքական և կրոնական ժողովների՝ պատրիարք Իզմիրլյանին հղած գրության մեջ նշվում է. «Մինչև որ ծրագիրը գործադրութեան դրուի և բարենորոգումնք ներմուծուին որոշեալ նահանգաց մէջ հայ մը չմնար: Թիւրքիոյ կառավարութիւնն ու իսլամութիւնն իսպառ բնաջինջ պիտի ընեն հայերը և այն ատեն ո՛ւմ համար պիտի գործադրուի ծրագիրը և ի՞նչ բանի պիտի ծառայէ բարեկարգութիւնն, հայկական ինդիւրն հայոց կոտորածո՞վ պիտի լուծուի արդեօք»²:

Հայաստանի Հանրապետության ազգային արխիվի տարբեր ֆոնդերում պահվում են 1894-1896 թթ. համիդյան կոտորածներին վերաբերող տասնյակ զեկուցագրեր ու տեղեկագրեր: Հիշյալ փաստաթղթերից առանձնացրել ենք չորսը, որոնք գրի են առնվել 1895 թ. սեպտեմբերի 12-ից նոյեմբերի 8-ն ընկած ժամանակահատվածում և ներկայացնում են հիմնականում Բիթլիսի (Բաղեշի) նահանգում բնակվող հայ բնակչության դեմ կիրառված բռնությունների, ավերածությունների ու կոտորածների համայնապատկերը:

Ստորև ներկայացվող փաստաթղթերը, որոնք պահվում են ՀՀ Ազգային արխիվի թիվ 56 (Ս. Էջմիածնի լուսավորչական հայոց սինոդ) ֆոնդում, հրապարակվում են առաջին անգամ, ուղղագրական և կետադրական որոշ շտկումներով, լեզվաոճական առանձնահատկությունների պահպանմամբ: Փաստաթղթերի վերնագրերը և ծանոթագրությունները կազմված են մեր կողմից:

ԳՈՂԱՐ ԱՎԱԳՅԱՆ

1

Տարոնի առաջնորդական փոխանորդ Վարդան վարդապետ Հակոբյանի գրությունն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիսյանին՝ Տարոնում տեղի ունեցած հայկական կոտորածների և օգնություն խնդրելու մասին

12 սեպտեմբերի 1895 թ.

Մուշ

Նորին Ս. Օծութեան

Տ. Տ. Մկրտչի Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց,
Ծայրագոյն Պատրիարքի Համազգական Նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան
Առաքելական Մայր եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի
'Ի Վաղարշապատ

Մատուցի որդիական ամենախոնարհ յարգանքօք

Վեհափառ Տէր,

Ձեր Վեհափառութեան հայրական հոգածութիւնն 'ի վերայ 'ի սփիւռս

¹ Տէ'ս թիվ 2 փաստաթուղթը:

² Տէ'ս թիվ 3 փաստաթուղթը:

աշխարհի ցրուեալ հայութեան և մանաւանդ Թորգոմեան աշխարհի քաջա-
ճանօթ գոլով, համարձակութիւն կըստանամք տոյնս գրելու:

՚Ի միջի այլոց Տարօնոյ¹ երկրի հայութիւնը առաւելապէս ընկճեալ,
ճնշեալ, հարստահարեալ և գերութեան աւարներու ներքն տուայտեալ էր,
հայութիւնը դիակնացնելու համար չ'մնաց պակաս նենգահէտ և չարահնար
մեքենայութիւններ որ ՚ի գործ չտրուեցան և ՚ի լրումն ամենայն դժբաղտու-
թեանց Մասուն²-Տալուորիկի³ սրտաճմլիկ ու անողոք կոտորածն ալ յառաջ
բերուեցաւ: Այն ինչ եռամեայ սովէ, հնդախտի⁴ համաճարակէ և սուրի կոտո-
րածէ հազիւ աչք բացած ժողովուրդն ու կ'ակնկալէր Եւրոպական տերու-
թեանց պաշտպանութիւնն վայելել և իր արդար բողոքոյ ձայներն լսելի
առնել Սուլթանին, ահա զայրացեալ իսլամութիւնն մոլեգին մոլեռանդու-
թեամբ կը շարունակէ իր սովորական ընթացքն: Ձօլաքաղ Միւլթիզիմն⁵
անագորոյն ոստիկանն, կաշառակուլ պաշտօնատարն և վերջապէս մեծն ու
փոքրը կը գերին և գիրփէն: Մշոյ դաշտերն ու գիւղերն միջին դարու մեջ
նմանը չը տեսնուած անլուր ու քստմնելի գործողութիւններ տեղի կ'ունենան:
Յաւելումք ասոնց վրայ քրդաց և համիտիյէներու շահատակութիւնքն, որք
ամենայն ազատութեամբ կը գործին կառավարութեան թոյլտուութենէն
խրախուսեալ: Այս է ահա Մշոյ աշխարհի արդի կացութիւնը:

Գալով Մասուն-Տալուորիկցիներու մասին, յոյժ արգահատելի և ցաւալի
վիճակ ունին: Զանազան տեղերէ հասած նպաստներով ցարդ հոգացուեցաւ
այդ իւեղճերու կենսական պէտքերն, ձեռամբ տեղս հաստատուած մնացած
մասնաժողովոյն և ձեռնատուութեամբ միսիոնարաց ձեռնարկուեցաւ բնակա-
րաններ ալ շինելու, որոյ պիտի մասնակցէր կառավարութիւնը փայտեր ու գե-
րաններ մատակարարելու գործակցութեամբ ու աջակցութեամբ: Երիցսէ, որ
անձամբ կ'այցելէմք Մասունը և անձամբ կը դիտէմք կառավարութեան պաշ-
տօնէից ընթացք ու վարմունքը, ոչ թէ միայն աջակցել չէ, այլ պարզապէս խա-
բիլ ժողովուրդը և խափանաբար արգելքներ յարուցանել ընդդէմ շինութեանց
տանց ունանց որմերն կանգնուած են, սակայն կտուրներն չեն ծածկուած, որոյ
հոգն որպէս թէ ստանձնած էր կառավարութիւնը: Այդ պղատօնական յուսա-
խաբութիւնը բացարձակապէս նպատակ ունի զՄասունցիս անպատասպար
թողուլ ձմեռուան հանդէպ և այդ կոտորածէ գերծ մնացած թշուառները ողջ
ողջ մահացնել: Իրաց այս տխուր վիճակին մեջ յոյսերնիս դրած ենք համազ-
գայնոց նուիրատուութեան և մենք խոնարհաբար կուգամք դիմել յոտս Ձեր
Վեհափառութեան, որ զթասէր կարդաք մերագնէից մարդասիրական զգաց-

¹ Տարոն – գավառ Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհում: Համապատասխանում է Մուշի գավառին, որը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ընդգրկված էր Բիթլիսի նահանգում:

² Մասուն – գավառակ Մշո գավառում:

³ Տալվորիկ – գյուղախումբ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակում:

⁴ Հնդախտ – խոլերա:

⁵ Մյուլթիզիմ – հարկերի և պետական կապալառու Թուրքիայում:

մանց: Ձեր Վեհափառության ՚ի նպաստ դրկած յիսուն օսմանեան ոսկին Ամեն. Ս. Պատրիարք հօր միջոցաւ ստացանք:

Մասուն այցելած միջոցնուս ամենաստոյգ տեղեկութիւններ հաւաքեցինք կոտորածի և ողջ մնացեալներու թուոյն վրայ, նոյնպէս այրուած գիւղերու և ընդհանուր վնասուց:

Ահա մի փոքր և ամփոփ տեղեկագիր կոտորածին.	
սպաննուած	ողջ մնացած
1473 հոգի Կելի իր 17 գիւղերով	1255
587 Սէմալ ¹	605
495 Շէնըք ²	527
259 Իշխանձոր իր 4 գիւղերով ³	445
1819 Տալուորիկ իր 13 գիւղերով	1002
316 Ախբի իր 3 գիւղերով ⁴	525
56 Կելիկէլըման ⁵	83

5004	4447

Հետևեալ գիւղերն ալ այրուած ու թալանուած են, իսկ սրածութիւնք մասնակի են եղած: Հիրթինք⁶ 329, Ընկուզակ⁷ 268, Արտկունք⁸ 237, Սէվիթ⁹ 82, որով ընդամենը գրեթէ 5000 հոգի, այժմ նպաստ կընդունեն:

Արդ Վեհափառ Տէր, խոնարհաբար կուգամք յանուն բազմաչարչար Տարօնոյ տառապեալ ժողովրդեան և յանուն նահատակ սասունցիներու Ձեր հայրական հովանին հայցել: Ձեր Վեհափառութիւնը ՚ի մօտոյ տեսած և

¹ Սէմալ – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Վերին գավառի գյուղախմբում: Երբեմն մտել է նաև Գենջի գավառակի մեջ: Գտնվում էր Մուշ քաղաքից 20-22 կմ հարավ-արևմուտք, Անդոկ լեռան հյուսիսային կողմում:

² Շէնիկ, Շէնիք – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից մոտ 24 կմ հարավ-արևելք, Խուլբ գետի վերին հոսանքի հովտում:

³ Իշխանաձոր – գյուղ Գենջի գավառի Խուլբի գավառակում, Խիանքի գյուղախմբում: Բաժանված էր չորս առանձին թաղերի (Գալինք, Խզըրկու արտեր կամ Խըրվարդ, Խզլարդիհ, Նորհան):

⁴ Աղբիկ, Աղբի – գյուղ Մուշի գավառի Մասունի գավառակում, Ծովասարից 8-10 կմ հեռավորության վրա: Աղբիկի մաս էին կազմում նաև Գյալառաշ, Թխիկ և Խտան գյուղերը՝ դիտարկվելով որպես վերջինիս «թաղերը»:

⁵ Կելիեզենման – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակի Վերին գավառի գյուղախմբում (երբեմն տեղադրվում է նաև Շատախ գավառակում):

⁶ Հեթինք, Հեթին – գյուղ Մուշի գավառի Մասունի գավառակում, Գավառի գյուղախմբում: Չուտ հայաբնակ էր, զբաղվում էին երկրագործությամբ և անասնապահությամբ:

⁷ Ընկուզակ – Գյուղ Բիթլիսի վիլայեթի Խուլբի գավառակի Խիանքի գյուղախմբում:

⁸ Արտկունք – գյուղ Գենջի գավառի Խուլբի գավառակում, Խիանքի գյուղախմբում, դրա հյուսիսարևելյան մասում:

⁹ Սևիթ – գյուղ Գենջի գավառի Խուլբի գավառակի Խիանքի գյուղախմբում:

խորաթափանց եղած է մշեցիներու ցաւերուն, Հայրապետական գահէն մեր վերքերուն բալասան կը հայցեմք:

Մատչելով ՚ի հաբոյր Աստուածարեալ և օծեալ ս. աջոյդ և հաւաստեալ որդիական ամենախոնարհ յարգանաց մնամ ամենախոնարհ ծառայ:

Փոխանորդ ընդհ. վանահայր Առաջնորդի Տարօնոյ՝
Վարդան վարդապետ Յակոբեան

ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 16, թթ. 9-10, բնագիր, ձեռագիր:

2

Տարունի առաջնորդական փոխանորդ Վարդան վարդապետ Հակոբյանի գրությունը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մատթեոս Իգմիրլյանին՝ Մշո գավառի հայկական կոտորածների մասին

1 նոյեմբերի 1895 թ.
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր¹.

Մուշէն ներկայ հոկտեմբեր 18 թիւ ինձ ուղղեալ նամակներէն կը քաղեմ հետևեալները Մշոյ գաւառի² ներկայ վիճակի վերայ:

Բաղէշի³ կոտորածը.- Մշոյ իլէմաներէն⁴ իր մուլեռանդութեանք և հայատեցութեամբ ծանօթ հաճի Տույիպ էֆէնտի, որ հոկտեմբերի սկիզբները Մշէն Բաղէշ գնացած էր, Բաղէշոյ շէյխերէն ոմանց հետ համաձայնութեամբ կը պատրաստէ Բաղէշոյ Հայոց կոտորման ծրագիրը:

Հայերը քանի մ'օր յառաջ թուրք կատաղիներու շարժումէն և ոմանց բացարձակ խօսուածքէն վտանգն զգալով տեղւոյն փոխ-կուսակալին կը

¹ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մատթեոս արքեպիսկոփոս Իգմիրլյան – Ծնվել է 1845 թ. Կ. Պոլսում, մահացել 1910 թ.՝ Էջմիածնում: Սովորել է ճննդավայրի Պողոսյան և Պեզճեան վարժարաններում: 1869 թ. նշանակվել է Մկրտիչ Ա Կաթողիկոսի անձնական քարտուղար, 1872 թ. ընտրվել Կ. Պոլսի կրոնական ժողովի անդամ և ատենապետ, 1886-1890 թթ.՝ Եզիպտոսի Հայոց թեմի առաջնորդ, 1894-1896 թթ. և 1908 թ.՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ 1908 թվականից:

² Մուշի գավառ – գավառ Բիթլիսի նահանգում, Կենտրոնը Մուշ քաղաքն էր: Բաժանվում էր 5 գավառակների՝ Բուլանըղ, Մանազկերտ, Մուշ, Սասուն, Վարդո, որոնք միասին 20-րդ դարի սկզբներին ունեին 567 բնակավայր:

³ Բաղէշ կամ Բիթլիս – քաղաք Վանա լճի հարավարևմտյան կողմում, լճափից մոտ 18-20 կմ հեռավորության վրա, համանուն նահանգի և գավառի կենտրոնը:

⁴ Ուլեմա (արաբ.) – թրքական կրթված հոգևոր դասը, որը միաժամանակ օրենսգետ է: Ուլեմաների թվում են կադին, իմամը, մուֆտին:

դիմեն և կացութիւնն յայտնելով ապահովութիւն կը խնդրեն: Կուսակալի փոխանորդն զանոնք ապահովցնելէ զատ, քանի մը կարևոր դիրքերու վրայ թնդանօթներ կը զետեղէ, եթէ յարձակում պատահի ռմբակոծելու համար զյարձակողս և այսու անդորրութիւնը ապահոված կը համարէ և կը յորդորէ զհայերն իրենց առօրեայ գործերն շարունակելու: Հոկտեմբեր 13-ի ուրբաթ օրն, բոլոր թուրքերը զինեալ ահագին բազմութեամբ ճամիները¹ կը լեցուին, և որպէսզի պատրուակ մը գտնեն ինքզինքնին արդարացնելու, հայու զգեստով 2-3 թուրքերը հրահանգուած, շուկային կից գտնուած Ուլուճամիի բակին մէջ ասորճանակներ կը պարպին և միւս կողմէն ալ կաղաղակին, թէ. «Կեավորլար ճամիի պասթըլար»²: Մնացածը յայտնի է, շուկայի երկու բերանն իսկոյն թուրքերէ բռնուելով միջի հայերը ամբողջովին կըլան առաջին զոհերն, և շուկան ամբողջովին ինչ-որ հայոց կը պատկանի, կը կողոպտուի, և այնուհետև կը ծաւալի թաղերուն մէջ, որս շատ մը տունէր կողոպտուելէն զատ, շատ մը կանայք և մանկտիք զոհ կերթան յարձակող կատաղիներուն: Բաղէշի հայոց կոտորածին մասնակցած են ոչ միայն տեղական թուրքերը և ժանտարմները, այլև դուրսէն առաջուց կանչուած և բերուած մուրկանցիները, խութեցիները և ուրիշ աշիրէթից³ վերաբերեալ խառնիճաղանճ քրդերը:

Բաղէշի կոտորածէն աւելի սոսկալի տեղի ունեցած է շրջակայ գիւղերը և զաւառակները, որոնցմէ առայժմ մեր նամակագիրքը Ղուլթիկի⁴ 500 տնէ բաղկացեալ գիւղի ամբողջովին ջնջուիլն կը նշանակեն և որուն բաղտակից եղած են Փարխանդ⁵, Խըմպըլջուր⁶, Փափշէն⁷ և զանազան գիւղեր, որք Բաղէշոյ մօտերն են և քանի մը ժամ հեռաւորութիւն ունին: Հաճի Տայիպ Էֆէնդի իր ծրագիրը պատրաստելէն վերջ, կոտորածէն 4 ժամ առաջ կը մեկնի, ճամբան զանազան քրդաբնակ տեղեր հանդիպելով և իր պատուէրները տալով, Սջէն 3 ժամ հեռաւորութեամբ գտնուած Քօլօսիկ⁸ քրդաբնակ գիւղը կը հասնի ամացս 14-ին, ուր պալաքցի աշիրէթներէն հաճի Ֆարըզ աղային հետ լինելով իսկոյն պատգամաւորներ դրկել կուտայ պալաքցի, խութեցի, սէյտանցի և այլն աշիրէթներուն, որք իսկոյն կը յարձակին հայ գիւղերու վրայ, և ինքն ամենայն հանդարտութեամբ Մուշ կը վերադառնայ ամսոյս 15-ին:

¹ Ճամի – մզկիթ, հարուստ և նշանավոր մուսուլմանական աղոթատուն:

² Կեավորլար ճամիի պասթըլար (թուրք.) – Գյավուրները մզկիթը զրավեցին:

³ Աշիրէթ – ցեղապետի կողմից կառավարվող քրդական ցեղ:

⁴ Ղուլթիկ, Խուլթիկ – գյուղ Բիթլիսի գավառի Բիթլիսի գավառակի Բայիբկի գյուղախմբում, Բիթլիս քաղաքից մոտ 16 կմ հարավ-արևելք: Եղել է Գավառակի ամենամարդաշատ ու նշանավոր գյուղը:

⁵ Փարխանդ – գյուղ Բիթլիսի գավառի Բիթլիսի գավառակում Դատվանի գյուղախմբում:

⁶ Խոսքը Բիթլիսի գավառի Բիթլիսի գավառակի Դատվանի գյուղախմբի Խմելջուր գյուղի մասին է:

⁷ Փափշէն կամ Բաբշէն – գյուղ Բիթլիսի գավառի Դատվանի գյուղախմբում: Գտնվում էր Բիթլիս քաղաքից հյուսիս, Վանա լճի հարավարևմտյան ափին:

⁸ Քոլոսիկ – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից 17 կմ հարավ-արևելք, Բիթլիս տանող ճանապարհի աջ կողմում:

Մշոյ գաւառը.- Մշոյ քաղաքի հայերը՝ Բաղէշի կոտորածի լուրը հոկտեմբեր 13-ին Ուրբաթ գիշերը՝ լսելով, առտուն՝ շաբաթ այլև խանութնին չեն բանար և իրենց տուները կապաստանին, և թէպէտ կառավարութիւնը հայոց երևելիներէն մի քանիները կանչելով կը ստիպէ, որ խանութները բանան և բանէ մը չ'կասկածին, սակայն հայերը՝ Բաղէշի Հայոց վիճակն ու կոտորածը յառաջ բերելով նաև Մշոյ թրքաց վերջին աստիճան գրգռեալ և սպառնալի դրութիւնը և լեռնաբնակ քրդաց դաշտի հայ գիւղերու վրայ յարձակելն և ոմանց խումբ-խումբ գումարուած և կարծես հրամանի մը սպասող զօրագնդի պէս պատրաստ վիճակի մէջ լինելն ի մէջ բերելով չեն ուզեր խանութներն բանալ, միւս կողմէն գիւղերը քրդական արշաւանքներու առջև բոլորովին անպատասպար, աւարառութեանց, սպանութեանց և հրկիզութեան մատնուած են: Մշոյ դաշտի գիւղերէն Արեգլբան¹, Տրմէրտ², Առնիստ³, Յագաղբիւր⁴ գիւղերը թէ կողոպտուած է և թէ բնակիչներն ալ ցրուած են, իսկ Վարդենիս⁵, Արտօնք⁶ և Խարձ⁷ գիւղերը քրդերէ պաշարուած են, Յիսափու⁸, Աւրան⁹, Տէրէք¹⁰, Ալատին¹¹ և շրջակայ ուրիշ շատ մը գիւղեր աւարառութիւններ և մարդասպանութիւններ կատարուած են, որոց մանրամասնութիւնք դեռ չեն հասկցուած:

¹ Խոսքը Մուշի գավառի Մուշի գավառակի Ալիգլբոն գյուղի մասին է: Գտնվում էր Մուշ քաղաքից մոտ 22 կմ արևելք:

² Դրմերտ, Դրմետ – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից արևելք: Այստեղ մի քարակոթողի վրա պահպանվել է ուրարտական թագավոր Մենուա 1-ինի սեպագիր արձանագրություններից մեկը:

³ Առնիստ – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից մոտ 28 կմ արևելք, Մուշ-Բիթլիս ճանապարհից ձախ:

⁴ Խոսքը Մուշի գավառի Մուշի գավառակի Ավգաղբյուր գյուղի մասին է, որը գտնվում էր Մուշ քաղաքից շուրջ 22 կմ արևելք, Մուշ-Բաղէշ ճանապարհից դեպի ձախ:

⁵ Վարդենիս – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից մոտ 35 կմ հարավ-արևելք, Մեղրագետի աջ կողմում:

⁶ Արտօնք – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից հարավ-արևելք, Մեղրագետի հովտում:

⁷ Խարս, Խարձ – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից մոտ 30 կմ արևելք:

⁸ Ծիսափու – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մշո դաշտի հյուսիսարևմտյան մասում, Մուշ քաղաքից մոտ 23 կմ հեռավորությամբ, դեպի Կարին տանող ճանապարհին:

⁹ Ավրան – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից հյուսիս, Աշտիշատ վանքի մոտ:

¹⁰ Խոսքը Մուշի գավառի Մուշի գավառակի Դերիկ գյուղի մասին է: Այն նախապատմական շրջանի հեթանոսական շրջանի գլխավոր կենտրոն Աշտիշատ ավանն է, որը 19-րդ դարի վերջում մի անշուք գյուղ էր:

¹¹ Ալատին, Ալատին – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից մոտ 18 կմ հյուսիս:

Պաշարման վիճակի մեջ են Վարդոյ գաւառակի¹ հայ գիւղերն ալ, իսկ Պուլանըզ գաւառակի² համար կը գրեն, թէ բոլորովին թալանուած, արուած և 5-6 նշանաւոր գիւղերն ալ իսպառ հիմնայատակ ըրած են, որոնցմէ Լիզ³ գիւղի մեջ սպաննուած են ի մասնաւորի տեղւոյն երևելիներէն Մաքսուտեան Լևոն էֆէնտի և բաղէշեցի Պաքալեան Սերովբէ աղան: Իսկ տեղական կառավարութիւնը այս պարագայից մեջ կը փայլի իր ցցուցած սառն անտարբերութեամբը, և մանաւանդ շատ մը պարագաներ կապացուցանեն անոր գործակցութիւնն այս աղետալի կոտորածներու և ասարառութեանց մեջ և որ այս միջոցին Մշոյ մեջ հաւաքած է հարիւրաւոր չէրքէզներ, չաչաններ և քիւրտեր, որպէսզի ի պատեհութեան Մշոյ հայերն կոտորել և կողոպտել տայ:

Մշոյ հայոց երևելիները՝ քանի մը թիւրք իւլէմաններու և գապիլէից գլխաւորներուն դիմած և պաշտպանութիւն ինդրած ըլլալով նոքա իբր պայման առաջարկած են, Մասունի հայոց մեջ գտնուող միսիօնարներն այնտեղէն հեռացնել, ըսելով, թէ մենք Մշոյ հայերէն չենք կասկածեր, այլ Մասնոյ հայերէն, որք միսիօնարներու թելադրութեամբ կրնայ ըլլալ, որ մեր վրայ յարձակեն և որպէս թէ այդ կասկածէն ստիպեալ եկեր են զենքով շրջել, մինչ իրենց նպատակն է միսիօնարներն վար իջեցնելէ վերջ, կոտորել տալ նոյն իսկ այն դժբաղտները, որք արդէն ապրուած էին հերուան կոտորածէն:

Ս. Կարապետի վանքն⁴ ևս կողոպտուած է:

Վերջապէս Բաղիշոյ ամբողջ կուսակալութեան մեջ չկայ հայաբնակ փոքրիկ գիւղ մ'իսկ, որ սպառսպուո⁵ ջնջուելու և արուելու վտանգէն ազատ լինի, և եթէ մէկ քանի օրէն արտաքին օգնութիւն մը չ'հասնի, հայ անուն կրող մէկ մը չպիտի մնայ այս ընդարձակ նահանգի մեջ:

Հաղորդելով զայստսիկ Ձեր բարձր Սրբազնութեան ի տեղեկութիւն, համբուրիւ ս. աջոյդ

Մնամ խոնարհ ծառայ

ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, թթ. 7-8 շրջ., հաստատված պատճէն, ձեռագիր:

¹ Վարդոյի գավառակ – գավառակ Բիթլիսի նահանգի Մուշի գավառում, նրա հյուսիսարևմտյան կողմում: Կենտրոնը հայաբնակ Գյումգյում գյուղն էր:

² Բուլանըիս – գավառակ Բիթլիսի նահանգի Մուշի գավառում: Տարածքով հիմնականում համապատասխանում է պատմական Հարք գավառին:

³ Լիզ – գյուղ Մուշի գավառի Բուլանըիսի գավառակի Ներքին Բուլանըիսի գյուղախմբում, վերջինիս կենտրոնը: Գտնվում է Նազիկ լճակից հյուսիս-արևմուտք, Լիզ գետի ափին:

⁴ Ս. Կարապետ – վանք Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի Տարոն գավառում, նոր ժամանակներում՝ Բիթլիսի նահանգի Մուշի գավառում: Գտնվում է Մուշ քաղաքից մոտ 35 կմ հյուսիս-արևմուտք, Արածանիի աջ կողմում: Ըստ ավանդության՝ վանքը հիմնել է Գրիգոր Լուսավորիչը 303 թ. հայ հեթանոս աստվածների ավերված Իննակնյան մեհյանի տեղում: 6-րդ դարից վանքը Հայաստանի եկեղեցական ու կրթական նշանավոր կենտրոններից էր, որտեղ հոգևորականների թիվը երբեմն հասնում էր 400-ի: Գրչության հայտնի կենտրոն էր, ուներ իր մատենադարանը:

⁵ Սպառ ի սպուռ – իսպառ, ամբողջովին, գլխովին:

**Մուշի քաղաքական և կրոնական ժողովների գրությունը
Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանին՝
Բիթլիսի նահանգի հայկական կոտորածների մասին**

1 նոյեմբերի 1895 թ.

Մուշ

Ամենապատիւ Ս. Ս. Մատթեոս Ա. Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան
Ազգախնամ Պատրիարք Հայոց

Ի Կ. Պոլիս

Բարձրաշնորհ Հայր Սրբազան

Կը հաստատեմք մեր 417 թուահամար և հոկտ. 18 ամսաթիւ կրող տեղեկագիրն, որով Մշոյ ընդհանուր վիճակի, նորա շրջակայից և քաղաքիս տագնապալից, արհաւիրալից և անապահով կացութիւնն, վիճակիս գիւղօրէից և շրջակայից մէջ տեղի ունեցած խժդոխեանց, ւարառութեանց և այլ չարագործութեանց դէպքերը ծանուցած և մահմետականաց ծայրայեղ զրգուրեան, զայրոյթի, սպառնալեաց և տարօրինակ ընթացից մասին ընդարձակօրէն գրած էինք, այդ տեղեկագիրն երկու օրինակ ըրած էինք, մինն՝ ուղղեալ առ Բարձր Սրբազնութիւնդ, որ ստորագրուած է ՚ի մենջ, և միւսն ուղղեալ առ Կարնոյ Գեր. Ս. Առաջնորդն¹, ստորագրուած միայն Փոխանորդ Յօր կողմէ, սակայն այս վերջինն ևս Ձեր Բարձր Սրբազնութեան հասցէին դրկել հարկ դատուեցաւ, որպէսզի գէթ մի օրինակն ժամանէ Ձեր ձեռքը, կը յուսամք, թէ անոնցմէ մինը ստացած էք, յորմէ պիտի տեղեկանաք ներկայ իրաց կացութիւնը, այդ տեղեկագիրը նախկին շարքու սուրհանդակին հասած չ'լինելուն նախորդ սուրհանդակաւ դրկուեցաւ, յաւելելով անոր մէջ վերջէն պատահած դէպքերն ալ:

Քաղաքիս և համայն վիճակիս ամենատխուր և վտանգալից կացութեան մասին հոկտ. 25 ամսաթուով հեռագիր մը ևս ուղղած եմք Ձեր Բարձր Սրբազնութեան, զոր բարեփոխութեամբք հանդերձ հազիւ թէ՛ տեղույս Վսեմ. Կառավարիչն հաւանեցաւ արտօնել հեռագրելու, սակայն տարակոյս ունենք տակաւին, որ հեռագրուած ըլլայ, ինչպէս վստահ չենք, որ այս գիրն ևս հասնի Ձեր Բարձր Սրբազնութեան ձեռքը, յիշեալ հեռագրի պատճէնն արդէն դրկուած է Ձեզ:

Հոկտ. 26 ամսաթուով յետագայ հեռագիրն ևս ուղղած ենք Ձեր Բարձր Սրբազնութեան.

«Տերի սէատէթտէ էրմէնի փաթրիկլիկինէ.

¹ Խոսքը Ղևոնդ եպիսկոպոսի մասին է:

Տիւնքի կէճա ճիւղանի աշայիրի աղավաթինտէն Սօֆի գըրգ նէֆէր ավանլար իլէ Չանկլի մանասթըրըն Սուֆլա չիֆթլիկինտէն պէշ իւզ էլլի իիւշ րաս գօյունլարընի դասպ իթտիքլէրինտէն սօնրա մանասթըրըն սէօյմէլէրընի թէհտիտէն վա՛ատ իթտիքլէրինտէ մանասթըր էլէվմ էմնիյէթսիզ հալտա պուլըտըղի մանասթըր րահպանընտան ալընան մաալիւմաթ իւզէրինէ արզ օլունըր ֆէրման»:

Այս հեռագրով՝ ինչպէս կերևի, ծանուցած ենք Ս. Կարապետի վանուց ներքին ագարակի վրայ Ճիւղանցի աշիրէթներն Շավէշի Տերվիշի եղբոր որդի Սօֆիի և նորա հրոսախումբի կողմէ եղած յարձակումը, անդ գտնուած 553 գլուխ ոչխարաց և այլ գոյից թալանումը, մինչև իսկ վանքի վրայ յարձակելու, միաբանութիւն սուրէ անցունելու և վանքը աւարելու համար քրդաց սպառնալիքներն և վանքի արդի յոյժ անապահով կացութիւնն, որ տակաւին կը շարունակուի ու միաբանութիւնն ահուդողի մէջ է:

Բաղէշի խժոժական կոտորածին վրայ պաշտօնական մանրամասն տեղեկութիւններ ստանալու համար թէ՛ հեռագրով և թէ՛ նամակաւ դիմեր ենք տեղւոյն Արժանապատիւ Առաջն. Տեղապահ Հօր, որ սակայն տակաւին պատասխան մը տուած չէ, մեր ստացած տեղեկութիւններն անհատական են, որոյ նայելով՝ թուրքեր սովորականէն աւելի մեծ բազմութեամբ գնացեր են դէպքի Ուրբաթ աւուր միջօրէի աղօթքին և նախապէս որոշուած նշանը տրուելուն պէս զէն ՚ի ձեռին մզկիթներէն ելնելով յարձակեր են հրապարակի վրայ գտնուող հայոց բազմութեան վրայ և սկսեր են անխնայ կոտորել, այդ սոսկալի կոտորածը տևած է մինչև երեկոյեան ժամ 12-ին. ամբողջ կրպակներն իսպառ աւարի առնուած և սպանելոց դիակներն կողոպտուած ու մերկացած են, այժմ կըսուի, որ զոհ գնացած հայոց թիւն 1200 է աւելի է, Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ վարժարանի աշակերտք մեծաւ մասամբ սրախողխող եղած են, դիակները Ուրբաթէն մինչև Կիւրակէ օրը հրապարակի վրայ և փողոցներու մէջ թողուեր են անթաղ: Կ՛ըսուի նաև, որ ջարդէն ազատուած, բայց սարսափահար ու լեղապատառ եղած հայերէն օրական 5-8 և 10 անձինք՝ այր, կին և մանուկ կը մեռնին, բացի յի կանանց վիժած երեխաներէն: Յայտնապէս տեսնուած է այդ կանխորոշ կոտորածին մէջ տեղւոյն կառավարութեան դատապարտելի թելադրութիւնն և հրամանն, թէն նա կը ջանայ այժմ բոլոր պատասխանատուութիւնն ու յանցանքը իւեղճ բաղէշցի ազգայնոց վերագրել և զանոնք յանցաւոր ցոյց տալ, իբր նախայարձակ և իւր այդ դիտաւորութիւնն ի գլուխ կարենալ հանելու և ինքզինք արդարացնելու համար 200-է աւելի հայեր ձերբակալած ու բանտ լեցուցած է և սպառնալէաց ու բռնութեան ներքն անոնցմէ ստորագրութիւն կը պահանջէ. և թէ գտնուեր են առահի ստորագրութիւն տուողներ, որոնք ազատ արձակուեր են: Արդ չգիտենք բանտի մէջ գտնուող ազգայինք ինքզինքնի՞ն ողբան մահմետականաց վայրագ կոտորածին զոհ գնացած իրենց սիրելիներն, թէ՞ տուներու մէջ փակուած և անպաշտպան մնացած սգաւոր և անմխիթար ընտանիքներն հոգան:

Զմոռնանք ըսել, որ ՚ի Բաղէշ սպաննուեր են Խոյթ¹ գաւառակէն երկու քահանայք ևս, որք իրենց ընկերակից քահանայից և աշխարհականաց հետ անդ կը գտնուէին միջոցէ մը ՚ի վեր կուսակալութեան հրամանաւ և բողոք բարձած էին իրենց երկրի հարստահարութեանց դէմ:

Բաղէշի և Խուլթիկ² գիւղի հետ աւարի առնուեր և իսպառ կողոպտուեր են շրջակայ հետնեալ 21 կտոր հայ գիւղերն ևս, որոնց մէջ սպանութիւնք ևս գործուեր՝ Փրխուս³, Կոշտեան⁴, Մեծք⁵, Տափավանք⁶, Ջրհոր⁷, Աղաղ⁸, Շամիրամ⁹, Թուխ¹⁰, Ուրտափ¹¹, Խնձորկիւն¹², Բաշուան¹³, Նէլ¹⁴, Կարփ¹⁵, Հանդ¹⁶,

¹ Խոյթ կամ Խութ – օսմանյան տիրապետության սկզբից այն մտնում էր Բիթլիսի նահանգի մէջ և կազմում էր Խութ-Բոնաշեն գավառակը:

² Խուլթիկ – գյուղ Բիթլիսի գավառի Բիթլիսի գավառակի Բայիրկի գյուղախմբում, Բիթլիս քաղաքից մոտ 16 կմ հարավ-արևելք: Գավառակի ամենամարդաշատ ու նշանավոր գյուղն էր:

³ Փրխուս – գյուղ Բիթլիսի գավառում, Խլաթի գավառակում, Խլաթ քաղաքից 12 կմ հյուսիս-արևմուտք, Նազիկ լճակի հարավային կողմում:

⁴ Կոշտյան, Կոշտյան – գյուղ Բիթլիսի գավառում, Խլաթի գավառակում, Վանա լճի արևմտյան ափին:

⁵ Մեծք, Մեծիկ – գյուղ Բիթլիսի գավառի Խլաթի գավառակում: Գտնվում էր Նազիկ լճից 4-5 կմ հարավ:

⁶ Տափավանք – գյուղ Բիթլիսի գավառի Խլաթի գավառակում, Խլաթ քաղաքից 20 կմ արևմուտք, Նազիկ լճից հարավ:

⁷ Ջրհոր – գյուղ Բիթլիսի գավառի Խլաթի գավառակում, Բիթլիս քաղաքից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևելք:

⁸ Աղաղ – գյուղ Բիթլիսի գավառի Խլաթի գավառակում, Խլաթ քաղաքի և Դատվան գյուղաքաղաքի միջև, Վանա լճի արևմտյան ափին:

⁹ Շամիրամ – գյուղ Բիթլիսի գավառի Խլաթի գավառակում, Նեմրութ լեռան հարավային լանջերին:

¹⁰ Թուխ – գյուղ Բիթլիսի գավառի Բիթլիսի գավառակի Դատվան գյուղաքաղաքում, Վանա լճի հարավարևմտյան ափին, Թուխ գետի գետաբերանի մոտ, մի փոքր հյուսիս-արևմուտք: Միջին դարերում եղել է գրչության կենտրոն:

¹¹ Ուրտափ – գյուղ Բիթլիսի գավառի Բիթլիսի գավառակի Դատվանի գյուղախմբում, Բիթլիս քաղաքից 20-26 կմ հյուսիս-արևելք, Դատվանից հարավ-արևմուտք, Վանա լճի հարավարևմտյան առափնյա շրջանում:

¹² Խնձորգին – գյուղ Վանի նահանգի (վիլայեթ) համանուն գավառի Կարճկանի գավառակի, Վանա լճի հարավարևմտյան ափամերձ շրջանում, Բիթլիսի նահանգի սահմանի մոտ:

¹³ Բաշվան(ց), կոչվել է նաև Խնձորիկ – գյուղ Վանի նահանգի (վիլայեթ) համանուն գավառի Կարճկանի գավառակի, Վանա լճի հարավարևմտյան ափամերձ շրջանում, Բիթլիսի նահանգի սահմանի մոտ:

¹⁴ Նէլ – գյուղ Բիթլիսի գավառում, Բիթլիս քաղաքից մոտ 15 կմ հյուսիս-արևելք:

¹⁵ Կարբ, Կարփ – գյուղ Բիթլիսի գավառի Բիթլիսի գավառակի Ագնվաձորի (Գյոզալդարա) գյուղախմբում:

¹⁶ Հանդ – գյուղ Բիթլիսի գավառի Բիթլիս գավառակում, Ագնվաձորի (Գյոզալդարա) գյուղախմբում, համանուն գետի ափին: Ջուտ հայաբնակ էր, բնակիչները զբաղվում էին երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ:

Ներքին Հանդ, Տաշտոփ¹, Խախըռեվ², Ծուար³, Փափշեն, Մըզրեն⁴ և Փարխանդ:

Դառնանք քաղաքիս, ընդհանուր վիճակիս և նորա շրջակից արդի տագնապալից կացութեան, որ ցարդ չը մեղմանալէ գատ՝ օր ըստ օրէ, ժամէ ի ժամ և վայրկեան առ վայրկեան կը վատթարանայ, կը ծանրանայ և աւելի վտանգաւոր կը դառնայ և հայ ժողովրդեան վրայ տիրող ահ ու սարսափն ու մտահոգութիւնն գամ քան զգամ⁵ կը շատնայ, մանաւանդ այլև և այլ կողմերէ հասած ահաբեկիչ և սրտաճմլիկ լուրերովն Կ. Պոլսի, Տրապիզոնի, Երզնկայի, Ռօտոսթոյի, Նիկոմեդիոյ և Բաղէշի հայոց աղէտալի կոտորածներէն յետոյ՝ սարսափով և ցաւօք սրտի կը լսուի, որ Կարնոյ, Տիգրանակերտի, Բաբերդի, Աղերդի և ուրիշ քաղաքաց ու նոցա գիւղերու հայերն ևս կոտորուեր ու թալանուեր են, ուրեմն կարելի ու հաւանական է, որ Մշոյ մոլեռանդ և կատաղի թուրքերն՝ որք տակաւին զինաթափ չեն ըլլուած, հակառակ Վսեմ. Կառավարչի տուած խոստման, չեն հանդարտած և կը շարունակեն իրենց սպառնական ընթացքը հայոց դէմ, ստոր և յետ մնած այն գազանաբարոյութեան և կարծեցեալ դիւցազնութեան մէջը, զորս գործեցին այլ տեղերու իրենց եղբարք, եթէ երկու շաբաթէ՝ ի վեր քաղաքիս մէջ ջարդ մը տեղի ունեցած չէ, չ'կարծուի, թէ ալ անցած է, բնաւ երբէք, այս երկու շաբթուան կեանքն պարտինք հայոց արթնութեան և զգուշաւոր ընթացքին, որոնք կանխաւ զգալով վերահաս վտանգը փութացին թողուլ գործերնին և իրենց տուներն ապաստանել, թէև կառավարութեան և թուրք երևելեաց տուած կեղծ խոստումներուն վստահութիւն չը ըլուեր, սակայն աղքատ ժողովուրդը ՚ի սեր իրենց նօթի և կարօտ ընտանեաց և գաւակաց ոգեպահիկին շաբթուայ մը մէջ երկու օր կը բանան խանութնին ցանցառ կերպով, բայց օրուան մէկ երրորդ պահէն վերջ վերստին տուներնին դառնալ կը պարտաւորուին, զի ինչպէս զարնանէ ի վեր յաճախ գրած և յայտնած ենք, այս երկրի մահմետականութիւնն՝ մասնաւորապէս Մասունի դէպքէն և անոր հետևանքներէն ՚ի վեր, Մշոյ հայոց դէմ ևս առաւել ատելութեամբ, զայրութիւ և վրէժխնդրութեամբ լեցուած է, զանոնք հեղինակ և սկզբնապատճառ համարելով հայկական ինդրոյն վերածագման, այժմ ևս լսելով այլ և այլ քաղաքներու և տեղերու մահմետականաց շահատակութիւններն և տեսնելով կառավարութեան թոյլատու և գրգռիչ ընթացքը վերջին աստիճան քաջալերուած և խրախուսուած են անոնց օրինակին հետևել և ՚ի գործ դնելու իրենց վատ խորհուրդն ու որո-

¹ Տաշտոփ կամ Դաշտոփ – գյուղ Բիթլիսի գավառի Ազնվաձորի (Գոգալդարա) գյուղախմբում:

² Խախըռ – գյուղ Բիթլիսի գավառի Դատվան գյուղախմբում, Բիթլիս քաղաքից մոտ 12 կմ հյուսիս-արևելք:

³ Ծվար կամ Զվար – գյուղ Բիթլիսի գավառի Դատվան գյուղախմբում, Բիթլիս քաղաքից մոտ 9 կմ հյուսիս-արևելք:

⁴ Մզրե, Մզրեն – գյուղ Բիթլիսի գավառի Դատվանի գյուղախմբում:

⁵ Գամ քան զգամ – քայլ առ քայլ:

շումն և եթէ այսօր ու վաղը Տէր այցելութիւն մը չընէ և փրկութեան դուռ մը չբանայ մեզի, անտարակոյս այսօր ըլլայ, վաղ ըլլայ կամ շաբաթ մը վերջ ամենէն ծանր ու քստմենլի կոտորածն աստ տեղի պիտի ունենայ և տեղոյս անգէն ու անպաշտպան հայերն իսպառ բնաջինջ պիտի ըլլուին, հետևաբար մշեցի ողորմելի հայ ժողովուրդն վայրկեանէ վայրկեան կոտորածի և մահուան կ'սպասէ սրտատրոփ, ասոր համար իւր աշխատութիւնն ու գործը թողած ներս փակուած մնացած է, մինչ այսօր պետք էր ջանալ ապահովելու իւր ընտանեաց ու զուակաց գէթ ձմեռուան պարէնը և հոգալ ուրիշ անհրաժեշտ պետքերն: Եթէ այսպէս տևէ այս դժնդակ կացութիւնն, ինչպէ՛ս պիտի լինի աղքատ ժողովրդեան վիճակը յառաջիկային, փախչելու և ազատուելու ճար ու ճամբայ չունինք, և ինքնապաշտպանութեան միջոցներէ ալ բոլորովին զուրկ ենք:

Մեր յարաբերութիւնք և երթևեկութիւնք ընդհանրապէս դադրած են ուրիշ վիճակներու և նոյնիսկ մեր դաշտի գիւղօրէից միջև: Ըստ առաջնոյն հաղորդակցութիւնք չեն կատարուիր շրջակայ քաղաքներու հետ, զի ճանապարհք անապահով և վտանգալից են, ի մի բան պաշարման վիճակի մէջ ենք: Կ. Պոլսէն, Կարինէն և այլևայլ տեղերէ հայրենիք վերադառնալ ուզող հայ պանդուխտներն ու վաճառականք կողոպտուած, սպաննուած ու անյատացած են: Հագուադէպ է այժմ, որ տասէն քսանէն մէկ երկունք լոկ կեանքերնին ազատած ըլլան, սակայն այդպիսիք ալ այժմ մեռեալի նման են երկիւղահար եղած ըլլալով: Ինչպէս նախորդ ամսոյ 25 թիւ մի գրութեամբն ծանուցուած է արդէն, Կարնոյ մօտերը Արապ Չայիր ըսուած տեղը աւազակներէ առևանգուած մշեցի 8 ազգայինք տակաւին չգտնուեցան, և հակառակ մեր և նոցա ազգականաց ջանքերուն հետքերնին չգտնուեցաւ, տարակոյս չկայ այլևս, որ սպաննուած ու անհետացուած են: Կարնոյ Գեր. Ս. Առաջնորդն ևս այս անգամ գրութեամբ մը պատասխանելով յայտնած է, որ պարագայից բերմամբ անկարելի է իրեն հետազօտութիւններ կատարել և տեղեկութիւններ տալ այդ տարաբաղտներու մասին:

Շաբթօուս մէջ Պուլանըք, Մանազկերտ, Վարդոյ, Խոյթի և Բոնաշէն¹ գաւառներէն լուրեր առած չենք, պաշարման ներքն ճանապարհ գոցուած ըլլալուն համար: Երկբայելու տեղի չ'կայ, որ յիշեալ գաւառակաց հայ ժողովուրդներն ևս անտանելի նեղութեան մէջ չ'լինեն, ինչպէս է Մշոյ դաշտի հայերն ևս: Կառավարութեան կողմէ թէև մի քանի խումբ շրջուն պահապան զինուորներ դրկուած են դաշտի այլ և այլ կողմերը քրդաց արշաւանքը զսպելու և յափշտակուածներն անոնցմէ ետ առնելով տերերուն վերադարձնելու պաշտօնով, սակայն և այնպէս անկարելի եղած է յառաջին առնուլ գեշութեանց և նորանոր դէպքերու, և զարմանալի չէ այդ, քանի որ պահապան զօրաց գրգսէրտարիներն են աւազակ քիւրտեր և թուրքերը, ինչպէս են ճիպ-

¹ Բոնաշէն – գավառակ Բիթլիսի նահանգում: Հաճախ այդպէս է անվանվում Սասունի Խոյթ-Բոնաշէն գավառակը:

րանցի աշիրեթէն հանրածանօթ աւագակապետ Իսայի որդիներէն և Համիտիլէի հեծելագնդի սպայներէն Մելիմ պէկ և Մշոյ Գապիլէ սահիպիներէն բերդեցի Սալէի և Մուրատ գատէ Իսլամ աղայք և իրենց չարագործութեամբք ու աւագակութեամբք ծանօթ այլ թուրքեր և քիւրտեր:

Այս եօթնեկին Մշոյ դաշտին մէջ գործուած և մեզի հաղորդուած սպանութեան, յափշտակութեան և այլ դէպքերն են հետևեալքը.

1. Հոկտեմբեր 26-ի գիշերը քսանի չափ քիւրտեր և չերքեզներ Ալիճան Բողացի Մուխսու Մարտիկի տան վրայ յարձակելով զմարդիկ սպաննած և նորա ամբողջ անասուններն յափշտակած են:
2. Հոկտեմբեր 26-ին, Ճիպրանցի աշիրեթէն Օիւպլի տղայք և Տալիան Սեղեցի Կագօ և հաճիանցիք ընդ ամէն 12 ձիաւոր և 22 հետևակ քիւրտեր Զիարեթ¹ գիւղի վրայ յարձակած և յափշտակած տարած են 1035 գլուխ ոչխար և 221 տաւար:
3. Հոկտեմբեր 27-ին հարիւրի չափ Ճիպրանցի աւագակներ երկրորդ անգամ ըլլալով կը յարձակին Ղեյպիան² գիւղի վրայ, քանի անձինք վիրաւորելէ ետքը տուներու գոյքերը և հայոց ամբողջ անասուններ թալանած տարած են: Գիւղի ժողովուրդը ցիր ու ցան եղած է, չորս կանայք տարուած լլկուած են:
4. Հոկտեմբեր 29-ի գիշերը պատրքանդի աշիրեթէն ախքանցի 40-50-ի չափ քիւրտեր Շէխալան³ գիւղի վրայ յարձակեցան, սակայն դրացի Քիւրտ Մէյտան⁴ գիւղի հայեր շէխալանցոց օգնութեան հասնելով յետս մղած են զքիւրտերը, որք քիչ մը վերջ Քիւրտ Մէյտան գիւղի վրայ քալելով գիւղի պահապան քիւրտն կը վիրաւորեն ու կը հեռանան, սպառնալով վերստին յարձակել և աւարել յիշեալ գիւղերն:

Երկու օր յառաջ Սասունէն լուր տրուեցաւ, որ Կենճի Խուլի⁵ և Խիյան⁶ գաւառակաց ամբողջ հայ գիւղերն թալանուէր և աւարի առնուէր են Հայոց ինչքեր ու ստացուածք այն կողմի աշիրեթներէն և թէ կոտորածի մը ևս երկիւղ և հաւանականութիւն կայ: Խիյանի և Խուլի գաւառակի կողոպտուած

¹ Զիարեթ – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից մոտ 25 կմ հյուսիս-արևմուտք: Գյուղը կողոպտվել և ավերվել է 1895 թ., 1915 թ. նրա բնակիչների մեծ մասը դարձել է հայկական ջարդերի զոհը:

² Խեյբյան, Ղեյպյան – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից մոտ 22 կմ հյուսիս-արևմուտք, Մուշ-Զիարեթ ճանապարհին:

³ Շէխալան – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից 16-17 կմ հյուսիս-արևմուտք, Մուշ-Զիարեթ ճանապարհին, Արածանի գետի ձախ ափին: Հայաբնակ նշանավոր գյուղ էր:

⁴ Քուրդ Մէյրան, Քուրդմէյրան – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևելք, Արածանի գետի ձախ կողմում:

⁵ Խուսքը Բիթլիսի նահանգի Գենջի գավառի Խուլի գավառակի մասին է:

⁶ Խիանք – գյուղախումբ Գենջի գավառում, Խուլիի գավառակում: Փռված էր Անտոք լեռան հարավարևմտյան կողմում:

գիւղերն են Բանակ¹, Կէօրնէ Ձոր², Գեղերվան³, Ընձքար⁴, Ձմաթաղ Վանից կողմ, Մըսըր Ձոր⁵, Էրուպ⁶, Ահարօնք⁷, Շուղէկ⁸, Կասգէ⁹, Հաւրըք¹⁰, Թըլլթըֆ¹¹, Կրէմորի¹², Կրէխօխի¹³, Պահմըտայ¹⁴, Հարանդ, Փառկայ¹⁵, Սաղտուն¹⁶, Հէ-դին¹⁷, Ընկուզնակ, Արտկունք, Սևիթ, Իշխնձոր, Բացի¹⁸ և Պէրմ¹⁹:

Լուր տրուած է նաև, որ քիւրտ աշիրէթներն պատրաստուած և սպանացած են վերստին արշաւել ՚ի Սասուն քանդել և այրել նորաշէն տուններն և երկրորդ ջարդ մը ևս տալով սպառ սպուռ ջնջել սասունցիներին, արդէն Սասնոյ Հէթենք²⁰ և Կէլիէմսուր²¹ գիւղերը քանի օր յառաջ թալանուէր են աստի և անտի ՚ի նորոյ հայթայթուած գոյքերէն: Սասունի քիւրտ աղանէրը բազմութեամբ քրդաց, շաբաթէ մ'ի վեր Շատախի հայ գիւղերու մէջ լեցուած մահու և աւառարութեան սպառնալէօք խաֆիքութեան տուրք²² կը պահանջեն երկպատիկ և եռապատիկ: Տարաբաղդ սասունցիք և շատախցիք ահաբէկած ու սարսափած պատրաստուած էին գալ լեցուել ՚ի Մուշ, սակայն

¹ Խոսքը Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խուլփի գյուղախմբի Բանոկ գյուղի մասին է:

² Խոսքը Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խուլփի գյուղախմբի Կոկնաձոր (Կայնաձոր) գյուղի մասին է:

³ Գեղերվան, Գեղերվանք – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խուլփ գյուղախմբում:

⁴ Ընձքար – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խուլփ գյուղախմբում:

⁵ Մըսըրձոր կամ Գէլիէմսուր – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակի Վերին գավառ գյուղախմբում: Վարչականորեն Բիթլիսի Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի կազմում:

⁶ Էհուր, Էյուր, Իհուպ – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խուլփի գյուղախմբում:

⁷ Ահարօնք կամ Ահրօնք – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խուլփի գյուղախմբում:

⁸ Շուղէկ, Շուղըք – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակում:

⁹ Կասգէ, Գագկէ – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Հավէղան գյուղախմբում:

¹⁰ Հավըրք, Հավրըք – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խուլփի գյուղախմբում:

¹¹ Թըլլթըֆ, Թըլլթավ – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խուլփի գյուղախմբում:

¹² Կրէմորի, Գրէմորի – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խուլփի գյուղախմբում:

¹³ Կրէխօխ, Գրէխօխ – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խիանքի գյուղախմբում:

¹⁴ Խոսքը Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խիանքի գյուղախմբի Բահմէղա (Բահմը-ղանք) գյուղի մասին է:

¹⁵ Փարկա – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակում, Խիանքի գյուղախմբում:

¹⁶ Սաղտուն – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խիանքի գյուղախմբում: 19-րդ դարի վերջերին ուներ 100 տուն հայ բնակիչ:

¹⁷ Հէդին, Եդի – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խիանքի գյուղախմբում:

¹⁸ Բացի – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակում, Խիանքի գյուղախմբում:

¹⁹ Պէրմ – գյուղ Գենջի գավառի Խուլփի գավառակում, Խիանքի գյուղախմբում, դրա արևելյան կողմում, սարահարթի վրա:

²⁰ Հէթինք, Հէթին – գյուղ Մուշի գավառի Սասունի գավառակում, գավառի գյուղախմբում: Չուտ հայաբնակ էր, զբաղվում էին երկրագործությամբ և անասնապահությամբ:

²¹ Գէլիէմսուր – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակի Վերին գավառ գյուղախմբում:

²² Խաֆիքությունը թուրքիայում մի տուրք է, որ հայերը վճարում էին որևէ քուրդ բեկի իբրև վարձ այն հովանավորության և պաշտպանության համար, որ բեկը ցույց էր տալիս նրանց:

նկատելով, որ նոցա այդ շարժումը աստիճան մը ևս աւելի պիտի ծանրացնէ Մշոյ հայոց վիճակն, զի առիթ պիտի լինի թուրքերուն ՚ի գործ դնելու իրենց վատ խորհուրդը, շտապեցինք ազդարարել անոնց որ չշարժեն իրենց տեղերէն և զգուշանան Մուշ գալու, քանի որ կառավարութեան կողմէ ևս ինչպէս Վսեմ. Կառավարիչ փաշան յայտարարած է, այսօր վաղը Պէօլիք¹ մը զօրք կը դրկուի ՚ի Սասուն ի պահպանութիւն Հայոց:

Ասկից հինգ օր յառաջ գիշերայն յարձակեր են վիճակիս Մատնավանից² վրայ և աշխատեր են ներս մտնել ու աւարել: Տեսուչ Տ. Վարդան քահանայն վանքի զանգակները հնչեցնել տալով շրջակայ հայ գիւղերէն օգնութիւն կը խնդրէ, այդ միջոցին Գրգսերտարի Սէլիմ պէկն, որ վանքին մերձակայ Ձխաւու³ գիւղը կը գտնուի եղեր, ժողովրդեան թախանձանաց վրայ վանքի օգնութեան կուգայ, յարձակողք խոյս կուտան, կը հեռանան: Տ. Վարդան անապահով և ՚ի վտանգի տեսնելով ինքզինքը ծառայի մը հետ նոյն հետայն կը հեռանայ վանքէն իւր տունը վերադառնալու, որ Աւրան գիւղի մէջն է, և որ նոյնպէս մօտ է Մատնավանուց: Ճանապարհին քահանայն ու ծառայն մէկգմէկ կը կորսնցնեն, ծառայն գիւղ հասնելուն կիմանայ, որ տակաւին տ. Վարդան չէ եկեր, կը վերադառնայ վանքը հարցնելու, անդ ևս չգտներ, հոս ու հոն ի խնդիր քահանայի կելլէ, սակայն պարապ: Վերջապէս քահանայն այժմ անյայտ է, ո՞ր և ինչպէ՞ս ըլլալ տակաւին չգիտցուեցաւ, իսկ Մատնավանք բոլորովին անապահովութեան մէջ է: Զգիտեմք ինչպէ՞ս ընինք, միջոց չունինք, որ զէջ նորա Սրբազան մասունքներն յափշտակող և պիղծ ձեռքերէ ազատինք:

Վերջապէս մահուան ծանր տագնապի ու ճգնաժամու մէջ է, Հայր Սրբազան, Մշոյ աշխարհի հայ ժողովուրդն, ինչ ընենք ուրեմն, ի՞նչ ընէ ինչքէ ու ստացուածքէ զրկուած ու մերկացած և այժմ կեանքը մահու սպառնալեաց և վտանգի ներքն եղող եղկելի ժողովուրդն, փրկութեան համար որո՞ւ դիմէ, ո՞ր սպաստանի: 15-20 տարիներէ ի վեր հայ ժողովրդեան կրած անտանելի տառապանաց, չարչարանաց և արգահատելի վիճակին վրայ շարունակ գրուեցաւ, խօսուեցաւ, Եւրոպայի ուշադրութիւնն ու գթութիւնն խնդրուեցաւ և հազիւ ուրեմն Եւրոպական երեք մեծ տէրութիւնք բարեհաճեցան իրենց ուշադրութիւնն դարձնել հայոց ամենաթշուառ վիճակին վրայ և հայկական նահանգաց բարենորոգմանց ծրագիր մը առաջարկել Սուլթանի կառավարութեան, և թէպէտ և ընդունել տրուեցաւ, բայց ի՞նչ օգուտ, մինչև որ ծրագիրը գործադրութեան տրուի և բարենորոգումնք ներմուծուին որոշեալ նահանգաց մէջ հայ մը չմնար: Թիւրքիոյ կառավարութիւնն ու իսլամութիւնն

¹ Պէօլիք, Բէօլիզ (թուրք.) – զինվորական գումարտակ, վաշտ:

² Մատնավանք – վանք Խլաթի գավառակում, Խլաթ գյուղաքաղաքից 5-6 կմ հարավ-արևմուտք, համանուն գյուղի մոտ: Եղել է գրչության կենտրոն:

³ Ձխավու, Ցխավու- Մշո գավառի հայաբնակ գյուղերից, Մուրադ (Արլ. Եփրատ) գետի ձախ ափին, Մուշ քաղաքից հյուսիս:

իսպառ բնաջինջ պիտի ընեն հայերը և այն ատեն ո՞ւմ համար պիտի գործադրուի ծրագիրը և ի՞նչ բանի պիտի ծառայէ բարեկարգութիւնն, հայկական խնդիրն հայոց կոտորածո՞վ պիտի լուծուի արդեօք: Ուրեմն, Հայր Սրբազան, վերստին Ձեզ կը դիմենք, ոյր հայկական սիրտն լի է առ իւր բազմաչարչար և նահատակ հօտն ունեցած անսահման գորով ու խանդաղատանք, և որ անշուշտ եմք թէ, անհուն վշտով ու տխրութեամբ համակուած է հանդէպ ժողովրդեան այժմու աղէխարշ վիճակին և տեսնելով ու լսելով նորա ջարդուկոտոր լինելն, հաճեցէք միւս անգամ այս օրհասական ժողովրդեան մտահոգութեան արժանի և տազնապալից կացութիւնն ներկայացնել Եւրոպական երեք տէրութեանց խորին ուշադրութեան և անմիջական դարման խնդրել: Եթէ ընդ փոյթ պիտի լինին բարենորոգմունք և հայոց գոյութեան սպառնացող վտանգներն պիտի բարձուին ՚ի մօտոյ, շնորհ ըրէք փութով հաղորդել մեզ, յոյս տալ յուսահատ ժողովրդեան, միխիթարութիւն տալ անմիխիթար տառապելոց, ալ այնուհետև ժողովուրդը հոգ չպիտի ընէ թէ իզուր սրոյ և մահուան ճարակ պիտի լինի, գոհ սրտով կը մեռնի:

Կըսուի, թէ Շաքիր Բաշան¹ մօտիկցած է Մշոյ և այսօր վաղը տեղս պիտի ժամանէ: Անշուշտ Կարնոյ գործողութիւնքն աստ ևս պիտի կրկնէ, ի՞նչ ընելու ենք այդ պարագային, հաճեցէք փութացնել Ձեր Բարձր Սրբազնութեան հրահանգներն:

Մատչելով ՚ի համբոյր Սրբոյ Աջոյդ մնամք իւ. ծառայք

Փոխանորդ ընդհ. վան. Առաջնորդի Մշոյ
(ստորագրութիւն) Վարդան վարդապետ Յակոբեան
Դիւան քաղաքական ժողովոյ Ատենապետ՝ Յովհաննէս Մերունի
Ատենադպիր՝ Նազարէթ Քէշիշեան
Կնիք քաղաքային ժողովոյ
Դիւան կրօնական ժողովոյ Վ. Ատենապետի Յովհ. քահանայ Ս.
Աստուածատուրեան
Ատենադպիր՝ Գալուստ քահանայ. Ս. Չաքարեան
Կնիք կրօնական ժողովոյ

Բնագիր յար և նման է. 24 նոյեմբերի 1895

ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 70, թթ. 5-8 շրջ., հաստատված պատճեն, ձեռագիր:

¹ Էրզրումի զինվորական գավառապետը:

**Մուշի Հայոց առաջնորդական փոխանորդ Վարդան վարդապետ Հակոբյանի
գեկուցագիրը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մատթեոս արքեպիսկոպոս
Իզմիրյանին՝ Բիթլիսի և Դիարբեքիրի նահանգների հայկական
կոտորածների և օգնություն հայցելու մասին**

8 նոյեմբերի 1895 թ.

Մուշ

Ամենապատիւ

S. S. Մատթեոս Ս. Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան
Ազգախնամ պատրիարք Հայոց

Ի Կ. Պոլիս

Բարձրաշնորհ Սրբազան Հայր,

Կը հաստատեմք մեր նախորդ ամսոյ 18 և նոյեմբեր 1¹ ամսաթիւ և 417, 426 թուահամար գրութիւններն, որովք Ձեր բարձր Սրբազնութեան յայտա-
գրած ենք Բաղէշի աղետալի կոտորածէն ՚ի վեր վիճակիս և իւր շրջակայից
մէջ գործուած սպանութիւնք, աւարառութիւնք և աւերմունք և մասնաւորա-
պէս քաղաքիս հայոց սպառնացող վտանգը նորա վրայ տիրող տագնապն,
մահմետականաց գրգռեալ և սպառազինեալ վիճակն և հայ ժողովրդեան
վտանգալից և յոյժ անապահով կացութիւնն:

Նախընթաց շարքուն մեր ամսոյս 2 թիւ գրովն և Խնուսի² գծով Ձեր
Բարձր Սրբազնութեան յուղարկած ենք Բաղէշի Առաջն. Տեղապահէն աստ
հասած համառօտ տեղեկագիր մը, որ եթէ անկորուստ ժամանէ Ձեր ձեռքը,
փոքր ՚ի շատ տեղեկութիւններ պիտի ստանաք Բաղէշի վայրագ և խժդժա-
կան կոտորածին վրայ, որ տեղի ունեցած է անցեալ ամսոյ 17-ին:

Բաղէշի դէպքին յաջորդ օրը, անխուսափելի կոտորածն քաղաքիս մէջ ևս
տեղի պիտի ունենար, եթէ հայերը թուրքերու տարօրինակ սպառազինումն
ու շարժումներն տեսնելով չ'նախազգային սպառնացող վտանգն ու տուներ-
նին չապաստանէին թողլով իրենց բան ու գործը, այնուհետև թէև կառավա-
րութեան և թուրք երևելիներու կողմէն ապահովութիւններ խօսուեցան ու
խոստումներ եղան, որ քաղաքիս մէջ բնաւ ամենևին հայոց կոտորած ու
ջարդ տեղի պիտի չունենայ և հանրային անդորրութիւն ու խաղաղութիւն
չ'պիտի վրդովի, սակայն հայեր տեսնելով համայն թուրք հասարակութեան
գրգռեալ վիճակն, աստի և անտի լսելով թուրքերու սպառնալիքներն և գի-
տակ լինելով նոցա վայրագ և մոլեռանդ բնատրութեան, համարձակութիւն
չ'կրցան ունենալ և վստահել տրուած խօստումներուն, զորս համարեցին

¹ Տէս փաստաթուղթ թիվ 2:

² Խնուս – քաղաք Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գավառի Խնուսի գավառակում,
վերջինիս կենտրոնը:

մեքենայութիւն և որոգայթ լարուած իսլամութեան կողմէն և այնուհետև լսելով Բաղէշի, Կարնոյ, Տիգրանակերտի և այլ հայաբնակ քաղաքներու ու վիճակներու հայոց ջարդն՝ հաստատուեցան իրենց երկկուրի և կասկածներու մէջ և ահ ու սարսափով պաշարուած՝ առ ի զգուշութիւն և ՚ի պաշտպանութիւն կեանքի, խանութնին ցանցառաքար օր մը բանալով, օր մը գոց պահելով մտահոգ և ահաբէկ կ'սպասէին այս տագնապալից կացութեան աղէտալի ելից ու վախճանին:

Ժողովրդեան օրեր ու ժամեր համրուած էին այլևս, վայրկեանէ վայրկեան մահուան կ'սպասէինք, առաւօտ ելնողը յոյս չունէր թէ ողջամբ պիտի հասնի իրիկունը, և գիշերը առանց վտանգի անցունելով պիտի ողջունէ արշալոյսը այս ահ ու սարսափի մէջ, կենաց և մահու այս պայքարին մէջ յուսահատ և սարսափի մէջ հայերը պաշտպանեցին ինքզինքնին մինչև անցեալ Ուրբաթ օրը, ամսոյս 3-ը: Ուրբաթ օրեր մանաւանդ հայերը կը զգուշանային ի հրապարակ իջնելէ, ուստի և այդ օրը բացի թուրքերու և մի քանի հայոց խանութներէն, շուկան գրեթէ ամբողջովին գոց էր: Մշեցի հայոց ջարդն կանխամտածուած ու որոշուած էր արդէն, չէր կարելի խուսափել ու ճողոպրել անկից, տեղոյս թուրքերը՝ որք վատութիւն կը համարէին ուրիշ երկիրներու թուրք եղբայրներէն վատ մնալ, աննշան առիթի մը կ'սպասէին գործադրելու իրենց վատ խորհուրդը, և ահա այդ առիթը, որ ըստ ինքեան աննշան և սովորական բան մը էր չուշացաւ, ներկայացաւ անցեալ Ուրբաթ օրուայ ժամ 4-5-ի միջոցները: Յիշեալ օրը քիւրտին մէկը իւր լեցուած ու արուած ատրճանակն հայ զինագործի մը (զըլլճճի) կը բերէ պարպել և շինել տալու համար, զէնքը յանկարծակի կրակ կառնու, կարճակուի, և ահա մեծ ու սարսափելի իրարանցումը, թուրքեր և քիւրտերը զէն ՚ի ձեռին և պատրաստ յարձակեցան նոյն ժամուն հրապարակի մէջ գտնուող հայերու վրայ և սկսած հարուածներ տեղալ, ահաբէկ ու սարսափահար հայերը ՚ի փախուստ խուճապեցին, սակայն անագան էր, ճամբայներ բռնուած ու գոցուած էին արդէն, թուրք հասարակութիւնն սպառագինեալ շուկայի մէջ լեցուած էր, փրկութիւն չկար հայոց: Աղէտալի լուրը տարածուեցաւ քաղաքիս մէջ, ընդհանուր ահ ու սարսափն պատեց իւեղճ և ողորմելի ժողովուրդը: Կանանց ու երախայից բարձած լաց ու կոծը, վայնասունը ու աղաղակներն ահագին ու սրտակեղեկ էին, զարհուրելի և տխուր տեսարանն աննկարագրելի է: Բարեբաղդաբար հայերէն մեծ բազմութիւն մը չէր գտնուէր շուկային մէջ, վսեմ Միլիթսերիֆ և Լիվա փաշաներն ևս փութացին անմիջապէս հեծեալ և հետևակ զօրքերով ու ոստիկան զինուորներով հրապարակ ելնիլ, քրդաց ու թուրքերու բազմութիւնն ցրուելու աշխատիլ և քաղաքիս մէջ շրջելով սիրտ ու ապահովութիւն տալ սարսափահար հայ ժողովրդեան: Մշոյ Գապիլէ սահիպիներու գլխաւորք ոմանք իրենց սպառագինեալ մարդերով անմիջապէս լեցուեցան շուկային մէջ: Թերևս մի կողմէ տեսնելով կառավարական ու զինուորական միջամտութիւնն և միւս կողմէն նկատելով, որ ակնկալուածին չափ հայոց բազ-

մութիւն մը չկար հրապարակին վրայ, յարձակողական դիրքերնին փոխեցին պաշտպանողականի, եթէ ոչ հրապարակի մէջ գտնուող ամբողջ հայերն ջարդուելէ և որոյ ճարակ լինելէ զկնի՝ հոսանքը պիտի յառաջանար հայոց թաղերու մէջ ևս, յորժամ աղէտն ու տեսարանն յոյժ ահեղ ու սուկալի պիտի լինէր, զի քաղաքիս հայերն անձնապաշտպանութեան միջոցներէն զուրկ կը գտնուին բոլորովին: Ի վերայ այսր ամենայնի 6 հայեր սպաննուեցան և 34-36-ի չափ ևս ծանր ու թեթև կերպով վիրաւորուեցան բացի վախցողներէն: Թերևս գիւղացի հայ սպանեալ ու վիրաւորներ ալ կան որք մեզ յայտնի չեն տակաւին: Տրուած հարուածներն են նորահնար հրացաններու, վեց հարուածեանի, սուրերու, դաշոյնի և տապարի: Թուրքերէն ու քիւրտերէն բնաւ երբէք սպանեալ և վիրաւոր չկան, սպանեալ ու վիրաւոր հայերէն մի քանիքն հարուածներ ընդունած են նոյն իսկ զինուորներէն՝ տասնապետ Քեալ Մահմուտիէն, գանոն չավուշիներէն¹, ուրիշ զինուորներէ, ռստիկան զինուորներէն Իսախ օղլու Մեհիատիէն, պատժական ատենի երկրորդական անդամներէն (միւլազիմ) իզգէթ Էֆէտիէ և Գապիլէ սահիպիներուն վերաբերող քանի մը թուրքերէն: Գանոն Չավուշիք հայ թաղերու մէջ քանի մը հրացաններ ևս պարպեցին զրգռելու համար զհայս, սակայն հայեր պատասխանած չըլլալով անոնց անհետևանք մնաց:

Կառավարութիւնն թէպէտ և ոճրագործներէն քանի մը թուրքերը ձերբակալած ու բանտարկած է, ինչպէս նաև զինագործ հայն ևս, այսու ամենայնի երկրորդ կոտորածի մը ևս վտանգի և հաւանականութեան առջև կը գտնուինք: Տագնապ տակաւին անհետացած չէ, վստահութիւն իսպառ վերցուած է և այժմ մանաւանդ աւելի անապահով կ'զգանք ինքզինքնիս, հետևաբար յօրէ անտի քաղաքիս եկեղեցիք, վարժարանք, ամբողջ շուկան և հանրային շէնքերն փակուած են և տակաւին նոյն վիճակին մէջ կը մնան: Մշոյ աղքատիկ հայ ժողովուրդը՝ որ իւր ընտանեաց ու զուակաց օրապահիկն առօրեայ աշխատութեամբ կը հայթայթէր, այժմ ձեռքերը ծալլած տուն նստած է անգործ, ինչպէ՞ս պիտի լինի այս դժբաղտներու վիճակն ներկային ու յառաջիկային մէջ, չգիտեմք, այժմէն իսկ շատ մը ընտանիքներ անօթութենէ ու կարօտութենէ կը տառապին: Երէկուրնէ ձերբակալուած ու բանտարկուած են իբրև եղեռնագործ քաղաքիս հայ երևելիներէն Միրիճանեան Պօղոս աղան և նորա Վահան ու Սմբատ անուն որդիներն, որոնց անպայման Թէվքիֆ ևս տրուեցաւ:

Քաղաքիս կոտորածը անշուշտ իւր վատ ազդեցութիւնն կունենայ ամբողջ Մշոյ աշխարհին վրայ ևս: Քիւրտեր աւելի համարձակութիւն առնելով՝ նորանոր չարիքներ կը գործեն, և որովհետև երթնեկութիւնք դադրած և յարաբերութիւնք ու հաղորդակցութիւնք խզուած են քաղաքիս հետ՝ չենք կրնար պատահած նոր դէպքերու վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ տալ այս անգամ: Միայն տեղեկացեր ենք, որ սօլախցի Տախօ և Ուսըրըսի Ահմօյ

¹ Գանոն չաուշ – օրենքի պահապան տասնապետ:

անուն աւագակ քիւրտեր և ուրիշ հինգ ձիաւորներ, իրենց հետ ունենալով 300-ի չափ հետևակ սօլախցի և էօմերանցի քիւրտեր ամսոյս 4-ի լուսնալու գիշերը Կուարս¹ գիւղ հասած և առաւօտուն Բագու² գիւղի ճանապարհով վանքի վերին ագարակին առջև եկած համախմբուած են: Անկից վերջ երեք քիւրտեր վանքին մօտենալով Տախօյի և Ահմօյի անուամբ. «Ասքերին» հաց կուգեն, պահանջուած հաց կը տրուի և քիւրտերէն կ'իմացուի, որ Կինճի³ Միւֆթի⁴ էֆէնտին, պօկլանցի⁵ Իսկէնտէր աղան, պայմանադրած է եղեր այդ քիւրտերու հետ, որ ինքն ևս հակառակ կողմէն ահագին բազմութեամբ վանքին վրայ պիտի արշաւէ, այնուհետև իրարու միանալով պիտի յարձակին վանքին վրայ, միաբանութիւնն սուրէ անցունելու և վանքն ամբողջովին աւարելու համար, սակայն 2-3 ժամ ետքը՝ երբ կը տեսնեն, որ Միւֆթին կուշանայ, սօլախցի և էօմերանցի քիւրտերն սպառնալիքներ արձակելով կը հեռանան, կը յարձակին վանքին մօտակայ եղող Բագու գիւղին վրայ և աւարի կառնուն գայն: Ս. Կարապետի վանքին սպառնացող վտանգն տակաւին անհետացած չէ:

Պատըքանցի աշիրէթէն խօշկանցի, լաչըկանցի և արաշկանցի քիւրտերն ևս 772 գլուխ ոչխար յափշտակեր, տարեր են Ս. Յովհաննու վանքէն և նորա ագարակներէն Տատըզգոմ⁶ գիւղէն, ցարդ 72 ոչխար միայն ետ տրուեր են:

Մեր ահ ու երկիւղն, երկրորդ կոտորածի մը ևս վտանգը ոչ միայն ներսէն է, այլ նաև դուրսէն: Տիգրանակերտէն սրտաճմլիկ լուրեր կը հասնին, քաղաքին մէջ մեծ ջարդ տեղի ունեցած և քրիստոնէից տուներն թալանուած և ապա այրուած են բնակիչներով: Կը խօսուի, որ Մուսուլի կողմեր Խարաճադաղ⁷ ըսուած լեռան ստորոտներ բնակող Մըլանցի ըսուած արիւնկզակ աշիրէթն առաջնորդութեամբ և հրամանատարութեամբ իւր ցեղապետին՝ Համիտիէ հեծելագնդի բարձրաստիճան սպաներէն Թիմուր փաշայի և նորա որդւոց, Տիգրանակերտի շրջակայ հայաբնակ գիւղերէն սկսեալ Հազրօ, Սլիվան, Լճէ, Հայնէ և Պշերիք գաւառակներու մէջ բնակող հայերն կոտորեր, գիւղեր աւարեր և հրդեհելով, յաւեր ու յապականութիւն մատնելով եկեր հասեր է Խուլբի և Խիյանի սահմաններ և կըսպառնայ Մասունի գծով արշաւել քաղա-

¹ Կվարս – գյուղ Բիթլիսի նահանգի Գենջի գավառում, Ս. Կարապետ վանքից 6-7 կմ արևմուտք: 1880-ական թթ. ուներ 120 տուն հայ և 80 տուն քուրդ բնակիչ:

² Բագու, Պագու – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Ս. Կարապետ (Գլակա) վանքից հարավ:

³ Խոսքը Գենջիի մասին է:

⁴ Մուֆտի – բարձրագույն հոգևորական անձ մուսուլմանական աշխարհում, շարիաթի կիրառման հարցերում կրոնական-իրավաբանական հեղինակություն է, որը բարձր է կադիից և ցածր է իմամից:

⁵ Պոկլան, Բոզլան – գյուղ Գենջի գավառի Գենջի գավառակում:

⁶ Տատրագոմ – գյուղ Մուշի գավառի Մուշի գավառակում, Մուշ քաղաքից 14 կմ հարավ-արևմուտք, գետափին:

⁷ Խոսքը Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան կողմում գտնվող Ղարաջադաղ լեռան մասին է:

քիս և ամբողջ վիճակին վրայ: Խուլբի և Խիյանի քիւրտ աշիրէթներն՝ ինչպէս նախընթաց շաբթուն գրած ենք, ասպատակեր ու կողոպտեր են յիշեալ գաւառակաց հայ գիւղերն, տեղ-տեղ սպանութիւններ գործեր և քանի մը գիւղերն ևս այրեր, մոխիր դարձուցեր են: Վատաբաղդ Սասուն տակաւին անցեալ տարւոյ աղէտներէն չ'սթափած և գարնանէ 'ի վեր Վեհ. Սուլթանի, մեր ազգայնոց և Անգլիացի մարդասիրաց նպաստներով ապրած, մի քանի խրճիթներ շինած և անոնց մէջ տեղաւորուած Սասունցիներն ևս զերծ չեն քրդական նորանոր սպառնալիքներէն: Աշիրէթները պատրաստութեան մէջ են միւս անգամ յարձակելու Սասունի վրայ, նորաշէն տունները քանդելու և վերստին կոտորելու գիայս: Տալուրիկցիներն քրդաց այդ սպառնալիքներէն ու պատրաստութիւններէն ահաբէկ փախեր ու ցրուեր են: Տիր ու ցան ըլլալու վրայ են նաև Սասունի և Շատախի հայերն ևս:

Քրդաց ասպատակութեանց, չարագործութեանց և աւիրմանց ձայներ կը հասնին նմանապէս Կինճի կողմերէն ևս, Ճակչնուտ, Կըծու, Փարխու, Նորեկ և Անկաթ գիւղերն¹: Կինճի պէկերէն ու պատըքանցի քիւրտերէ թալանուեր և բնակիչք ցրուեր են:

Ի մի բան, Հայր Սրբազան, աղէտն ընդհանուր է և սարսափելի, չորեք-կողմէ մահու և ընդհանուր կոտորածի սպառնալիքներ կը հասնին, տունէ, տեղէ, ինչքէ ու ստացուածքէ մերկացանք, ոչինչ մնացեր է, անթիւ հայ անմեղ արիւններ թափուեցան տարապարտուց, կոտորուելով: Բնաջինջ եղաւ, սպառեցաւ հայ ժողովուրդն, մնացեալքս ևս օրհասական տագնապի և մահուան ճգնաժամու մէջ ենք, ազատելիք չկայ եթէ ընդ փոյթ դարման մը չտարուի այս անտանելի և անել կացութեան: Գթացէք, կաղաչեմք, Ձեր տարաբաղդ և բազմաչարչար հօտի վատաբաղդ մնացորդին վրայ, հաճեցէք շուտով ընել ինչ որ պէտքն է, և գէթ նորա կեանքի փրկութեան համար միջոցներ որոնել և գտնել, գթութիւն և փրկութիւն կը խնդրեմք 'ի սէր Աստուծոյ, յանուն մարդկութեան և յանուն քաղաքակրթութեան:

Շաբթուս սուրհանդակն այսօր ժամանեց տեղս, ինչպէս նախորդ երկու շաբթոներու սուրհանդակներով ներկայիս ևս Ձեր բարձր Սրբազնութենէն ո'նէ գրութիւն ստացած չենք, ի՞նչ պատճառաւ չգիտեմք:

Համբուրի Ս. Աջոյոյ
Մնամք խոնարհ ծառայք

Փոխանորդ ընդհ. վան. Առաջնորդի Մշոյ
(ստորագրութիւն) Վարդան վարդապետ Յակոբեան
Դիւան քաղաքական ժողովոյ Ատենապետ՝ Յովհաննէս Մէրուսի
Ատենադպիր՝ Նազարէթ Քէշիշեան

¹ Խոսքը Գենջի գավառի Գենջի գավառակի Ճապկնուտ, Գծու (Կծու), Փարխու, Նորեկ և Անգակ գյուղերի մասին է:

Կնիք քաղաքային ժողովոյ
Դիւան կրօնական ժողովոյ Վ. Ատենապետի Յովհ. քահանայ
Տ.Աստուածատուրեան
Ատենադպիր՝ Գալուստ քահանայ. Տ. Չաքարեան
Կնիք կրօնական ժողովոյ

Յ. Գ. Այժմ տեղեկութիւն ստացանք, որ Խիանցի ութհարիւր հոգի զինեալ քիւրտեր յարձակեր են Մասնոյ գաւառի նպաստով ապրող Սնիթ, Ընկուզակ, Արտկօնք և Իշխանաձոր գիւղօրէից վրայ թալաներ և Իշխանձոր, Բատրէ անուն հայ մ'ալ սպաններ են¹: Ժողովուրդ փախած քարանձաւներու մէջ ապաստանած է:

Տիգրանակերտի շրջակայ Սլիվան, Պշերիկ, Հագրօյ, Հայնէ և Լըճէ գաւառակաց կողոպտուած, այրուած և թալանուած հայաբնակ և Ասորի գիւղեր.

Խըթըրպըլ	Հոտնօֆ	Գունտէճանօ
Հայեղիկ	Ջընզըն	Թըրպէ-Սըպի
Խարապաշ	Խաչոյի գիւղ	Ֆերան
Սատիա	Տէրտերի գիւղ	Սալքան
Խաբասախալ	Ֆերիանտ	Գուրէշան
Հուսէյնա	Պօշատ	Սըլօխ
Կօզալտարա	Պաշխա	Խուրտէ
Սիտան	Մսուրիա	Թըլմին
Ալօտինա	Պախուս	Մերկէ Ռաճըլ
Մարա	Շէլման	Սօրան
Քընէաթ	Գունտէ-Նու (Հայերեն՝ Նորգեղ)	Ռաշըք
Միրալիա	Հայտարաքա	Շաքուէա
Ասլօ	Պաշնիխ	Կէօրմէգ
Ճըրնոխի	Տէրսըլ	Ֆըրէսի
Պայըք	Խնճիքա	Չէռէ
Կրէսալաթ	Ռաստալայնա	Պիրախալա
Չըռըք	Հագրօ գիւղաքաղաք	Շէֆքաթ
Հաճիճան	Երուն	Վերին Քլէսին
Խաուշան	Տէրըք	Ատշահ
Հէլին	Խօճեան	Պըլպըլ

¹ Խոսքը Գենջի գավառի Խուլփի գավառակի Խիանք գյուղախմբի Սնիթ, Ընկուզակ, Իշխանձոր և Արտկունք գյուղերի մասին է:

Պապօսին	Հալէրի	Հաշտար
Ալմատինա	Պասօրք	Հատհատըք
Կրէսիրա	Կօրըք	Քօրըք
Պլիէյտար	Թլմըրճ	Սաթու գիւղ
Շանէտերք	Էլիա Մելիա?	Ֆարխին գիւղ
Ջալտաքան	Էլէհ	
Շքեապթաք	Հալխամի	

Վերոյիշեալ գիւղերից աւերմանց բօթն մէջ բերաւ Կիրակոս անուն հայ մը, որ այդ տեղեր պտտած ու ամէն ինչ աչքով տեսած էր, ասոնցմէ զատ կան նաև բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանից բոլորի, Հայնէի, Լըճէք, Բըշէրիկի գաւառաց և Տիգրանակերտի շրջակայ 45 կտոր աւերեալ հայ գիւղեր ևս, որոց անուանքն չենք գիտեր:

Ոչխարավաճառ քիւրտերէ կը տեղեկանանք, թէ բուն Տիգրանակերտի պարիսպի բոլոր դուռներ գոցուած, քաղաքի մէջ վեց օր անդադար հրացանաձգութեան ձայներ լսուած և մեծ կոտորած մը տեղի ունեցած է, սակայն առ այս ցարդ մանրամասն տեղեկութիւնք չը հասան մեզ:

Փոխանորդ վան. Առաջնորդի Մշոյ
(ստորագրութիւն) Վարդան վարդապետ Յակոբեան

Բնագրին հար և նման է:

ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 70, թթ. 5-8 շրջ., հաստատված պատճեն, ձեռագիր:

**Gohar Avagyan – *Documents on Armenian Massacres in 1894-1896*
(*Bitlis Provence*)**

The present publication summarizes four documents elucidating the Armenian massacres that took place in Bitlis and Diarbakir provinces in 1895. Three of those are the reports of Vardan Rev. Hakobyan – the eparchial vicar of Taron, to the Catholicos of All Armenians Mkrtych Khrimyan and Armenian Patriarch of Constantinople Matteos Izmirlyan and one sent to the latter is the writing of political and religious assemblies of the city of Mush. These documents have great significance as source study, as the authors of these documents not only impartially represent the situation existing there, the Armenian massacres, but also reveal the genocidal policy carried out by the Ottoman authorities. The published documents are stored in the National Archives of Republic of Armenia – the Illuminator Fund of Etchmiadzin Synod (N 56).